

K POJETÍ ELIPSY A PŘÍBUZNÝCH JEVŮ V RUŠTINĚ A ČEŠTINĚ

Zdeňka Vychodilová

O problematice neexplicitního vyjadřování v ruštině existuje dnes již bohatá literatura jak v ruské, tak v české jazykové vědě. K nejsystematičtěji prozkoumaným jevům této oblasti patří bezesporu nulový prezentní tvar spony, o jehož lingvistickém statusu tzv. nulového větného členu, resp. nulového syntaktického znaku již není pochyb. K objasnění podstaty tzv. nulové spony jako charakteristického typologického znaku současné ruštiny přispěl zásadními statěmi na přelomu 50. a 60. let také prof. Roman Mrázek.¹ Za dnes již klasickou lze označit též monografii prof. Rudolfa Zimka *Problematika spony v ruštině v porovnání s češtinou z r. 1963*,² která dodneška patrně zůstává nejdůležitějším konfrontačně pojatým vědeckým pojednáním o tomto tématu v české rusistice.

Projevy nulovosti ovšem pokrývají pouze malou část širšího problému implicitního, přesněji neexplicitního vyjadřování významů. Nejfrekventovanějším označením při popisu neexplicitního vyjadřování v současné hovorové ruštině je, jak známo, termín a pojem *elipsa* a termíny a pojmy od něj odvozené. Rozrůstající se bibliografie prací o elipse nasvědčuje mj. tomu, že i ve zkoumání neexplicitního vyjadřování je patrná tendence, na niž v obecné rovině upozorňuje ve svém příspěvku prof. Zimek, totiž přesun badatelského zájmu od systémových jevů neexplicitnosti k výzkumu neexplicitního vyjadřování v řečovém procesu. Zdá se mi, že určitou paralelu obecné tendence jistého odklonu od "systémovosti" směrem k "parolovosti" lze najít i v současném stádiu výzkumu elipsy jako předmětu lingvistiky textu, která se mi jeví jako dočasně přesunutá pozornost na "pohled zvnějšku", který vystřídal zkoumání poměrů "uvnitř" sledovaného jevu. K elipse se převážně přistupuje jako k apriornímu jevu, nezkoumá se podrobně její podstata, nýbrž její funkce ve

¹ Mrázek, R.: Predikace, predikát, přísudek. In: *Jazykové vědy IV*. Bratislava 1959, s. 81-88.
Mrázek, R.: K otázce českých větných schémat a typů, zvláště neslovesných. *SaS* 23, 1962, 1, s. 21-36.

² Zimek, R.: *Problematika spony v ruštině v porovnání s češtinou*. Praha 1963.

výstavbě textu. Elipsa je dnes již obecně kvalifikována jako jeden z prostředků spolupůsobících při vytváření textové návaznosti, textové koheze.

Je paradoxem, že přes značnou pozornost lingvistů k tomuto tolik frekvencovanému projevu neexplicitnosti je v charakteristikách elipsy daleko větší nejednotnost než v chápání úkazů příbuzných. Příčiny tkví zřejmě jak v nedostatečně propracovaných a sjednocených kritériích hodnocení, tak v rozsáhlosti a různorodosti samotné reality, již tento termín pokrývá. Posuzovány "in abstracto", izolovaně od fungování v konkrétním komunikačním procesu, buď posuzované jevy zdánlivě homogenity. V okamžiku jejich začlenění do podmínek realizace v textu dostávají fakta zdánlivě jednotná v abstraktní rovině různorodý charakter, jednotlivé realizace nabývají dalších, specifických rysů, které "převedení na společného jmenovatele" značně znesnadňují. Na vytváření vlastností sledovaného jevu se totiž v konkrétním textu podílí řada faktorů, které jeho "čistou" teoretickou podobu často přetvoří natolik, že vzniká jev s novou kvalitou, jež jsme mnohdy nuceni hodnotit jako přechodný či sporný. S tímto vědomím je třeba přistupovat i ke kritériím eliptičnosti, která jsem se pokusila formulovat takto:

1. Neobsazení pozice v parolové realizaci komplexního větného vzorce je umožněno jazykovým kontextem nebo situací.
2. V systému (za daných podmínek ne vždy v jeho realizaci) existuje paralelní analogická konstrukce s lexikálně obsazenou syntaktickou pozicí.
3. Sémantika eventuálního lexikálního obsazení pozice není zpravidla jednoznačně úzce definovatelná, syntaktickou pozici lze často obsadit i několika synonymními řadami výrazů z jednoho nebo více širokých sémantických kruhů.
4. Sémantika chybějící části konstrukce se vyjevuje ze souhrnu významů materiálně realizovaných komponentů výpovědi.
5. Sémantika konstrukce s elipsou je oproti lexikálně plně obsazené konstrukci někdy posunuta ve smyslu částečné dekonkretizace sdělovaného obsahu.

Uvedená kritéria vyústí užíjí do následující definice elipsy: **Elipsa je kontextově, resp. situačně podmíněná nerealizace konstitutivního členu větného vzorce.**

Naopak v nulovém tvaru syntaktického znaku vidím tyto charakterizační rysy:

1. Nulová podoba syntaktického jazykového znaku je vždy vázána na morfologicko-syntaktické paradigma, je tedy součástí jazykového systému.
2. V systému je pevně zabudována, pozice ve struktuře gramatického větného vzorce je obsazena nulou, není neobsazena, jak je tomu u elipsy.
3. Nulový syntaktický prvek je vždy jednoznačně sémanticky definovatelný. Je vždy nositelem gramatického významu.

4. Event. lexikální zaplnění pozice není možné beze změny významu nebo příznakovosti dané konstrukce.

5. Větná struktura s nulovým tvarem syntaktického znaku je formálně úplná, na rozdíl od formálně neúplné výpovědní konstrukce s elipsou.

Definice syntaktické nuly:

Nulová podoba syntaktického znaku je systémově podmíněná nulová realizace jednoho nebo více členů morfologicko-syntaktického paradigmatu s jednoznačnou sémantickou definovatelností.

Elipsa je tedy výhradně záležitostí parolovou, zatímco nulová podoba syntaktického znaku má pevně zakotvení v systému. Pojmáme-li větu jako složitý jazykový znak (symbolicky vyjádřený tzv. komplexním větným vzorcem), který má svou stránku významovou (ztělesněnou v tzv. sémantickém větném vzorci) a stránku formální (gramatický větný vzorec), musíme elipsu posuzovat jako vypuštění celého znaku jako komplexu; jak na úrovni GVV, tak na úrovni SVV po něm zůstává prázdné místo, které však je korelováno s určitým obsahovým prvkem v hloubkové struktuře myšlenkové obsahové; svou úlohu tu hrají různé typy konotací. Naproti tomu nulový člen nemá svou materiální realizaci pouze na úrovni GVV, význam v rovině SVV je přítomen, o čemž svědčí i jeho poměrně jednoznačná definovatelnost. Elidovaný ani nulový člen nejsou zastoupeny v rovině jazykové formy, v rovině jazykového významu je přítomen pouze nulový člen, v rovině obsahové jsou přítomny oba. Jinými slovy protiklad elipsa:nula v syntaxi chápou jako opozici ne-znak:znak s materiálně nevyjádřenou formální stránkou (s nulovým designátorem). Mezi elipsou a syntaktickou nulou existuje vzájemná souvislost, která má v praktickém jazykovém materiálu výraz v existenci množství prvků přechodného charakteru. Při posuzování konkrétní situace v ruštině je zapotřebí důsledně od sebe odlišovat kodifikovaný spisovný jazyk (KSJ) a hovorovou ruštinu (HR), pro niž platí specifické zákonitosti. Převážnou většinu nejčastěji diskutovaných případů považují za různé realizace syntaktické elipsy.

Nulový tvar syntaktického znaku je v ruském jazykovém systému obsažen jen v několika málo vyhraněných podobách; ty jsou však tak různorodé, že, pokud je vůbec možno přiřknout status nulového tvaru všem, kterým je prisuzován, je velmi nesnadné postihnout styčné body a hranice jednotlivých modifikací. V oblasti predikátových sloves má jednoznačně nulový charakter jak v hovorové, tak v kodifikované spisovné ruštině pouze neexplicitně vyjádřený tvar spony a plnovýznamového "быть" v přítomném paradigmatu, v HR inklinují k nulovosti ještě i nevyjádřená přísudková slovesa pohybu a sdělování (např.: *Саша в дверь, Боря за ним! Мама домой. Я совсем о другом.*). Složitější jsou poměry u neexplicitně vyjádřených zájmenných participantů v levovalenční pozici, tedy u zájmenného podmětu ve dvočlenných osobních

větech: jako tvar nulového větného členu hodnotím neexplicitně vyjádřené osobní zájmeno 1. a 2. os. v indikativních výpovědích s přítomným slovesným přísudkem v ruštině i v češtině, např.: *He понимаю. Nerozumím tomu.; Еще раз повторю - на кого обижаться?; Маш далеkohled?*

V ruských výpovědích se jmenným přísudkem a nulovým tvarem spony však musíme neexplicitně vyjádřená podmětová zájmena 1. a 2. osoby posuzovat jako elipsu, neboť ukazatel osoby ve formální struktuře výpovědi chybí, např.: *Рад? - спросил шофер. x Сеš rád? - zeptal se řidič. Кто макве? x Kdo jste?*

Neexplicitně vyjádřený zájmenný podmět u préteritálních slovesných tvarů posuzujeme v češtině jako nulový tvar zájmenného podmětu, který je zakotven v systému jazyka, např.: *Нěkды jsem posledнй úsek trati bral на jedничку, по чтырех, але вздыхы jsem дошел. Zvykli jste si kdeco сhовávat до алмары.*

Naopak v ruštině jde o elipsu levovalenčného členu, neboť systémové pozadí zde předpokládá, že zájmeno bude explicitně vyjádřeno: *Ну, как съездил? - спросил дядя. Приехали, сказал Бенджамеи. Ах мама, мама, какой он милый! - Совсем селупела от любви!*

U imperativních tvarů je v obou jazycích primárním, normativním a nepříznakovým neexplicitně vyjadřování osobního zájmena, osoba adresáta je signalizována flexí, jde tedy jak v ruštině, tak v češtině o nulový tvar subjektu.

Spory se často vedou o lingvistický charakter eventuálních projevů neexplicitního vyjadřování v tzv. větech se všeobecným a neurčitým činitelem. Zde je myslím třeba posuzovat zvláště výpovědi s činitelem osobním (*Вас ждуть. Просят не курить. Тady se mluvй рускы*), kde jde o formálně i sémanticky úplně konstrukce s jakýmsi hloubkovým sémantickým agensem, který nemůže být pojmenován ani nominativem, ani jiným aktantem, pro nějž tedy v systémově-abstraktním větném schématu není rezervována žádná pozice. Na druhé straně ve výpovědích s věcným činitelem vstupuje do hry mj. i lexikální sémantika slovesa: vedle případů typu *Ну как, помогло? Под кроватью зашуршало. Болй ho в крку.*, kde norma a úzus nedovolují dosazení pronominálního podmětu, lze najít případy, kdy je varianta s pronominálním podmětem možná, třebaže méně užívaná: vedle *Вам понравилось? i Вам это понравилось?*. Zde vynechání zájmena považují za elipsu, naopak české *Dnes to fouká. x Dnes fouká.* nebo *На Bondыho то дýchло дálkou. x На Bondыho дýchло дálkou.* chápu jako tzv. prázdný znak a v alternativě bez to pak uvažují o elipse prázdného znaku.³ V jednočlenných větech typu *На доске написано слово.* vidím pouze

³ Prázdný znak má designátor (v rovině jazykové formy) i designatum (v rovině jazykových významů), chybí mu však denotát (v rovině myšlenkových obsahů). Využívám zde Danešovu - Dokulilovu teorii tříf rovin, srov. *Dokulil, M. - Daneš, F.*: K významové a mluvnické stavbě věty. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 231-246.

nulový tvar spony - z podstaty deagentizace vyplývá, že instrumentální agens se v pasívní výpovědi stává pravovalenčným členem, který je v dané výpovědi informačně nerelevantní. Tento typ se s pojmem eliptičnosti ani nulovosti neslučuje.⁴

Ještě komplikovanější je situace v oblasti neexplicitního vyjadřování v pravovalenčných pozicích, kde vedle valenční obligatorních existují i valence fakultativní s různými stupni pravděpodobnosti výskytu. Nespornou elipsu spatřují pouze v případech, kdy v gramatické struktuře výpovědi není zaplněna pozice obligatorního komplementu, např.: *Сидоров посмотрел на Иванцова. Будто видел впервые., Сварил! кричал Педро. Живьем сварил! x Uvařil mě! rycel Pedro. Zaživa mě uvařil!*

Ukazuje se, že některá slovesa inklinují k elipse svých komplementů více než jiná. Příkladem mohou být slovesa s významem dávání nebo získávání něčeho, např.: *Софья Михайловна, одолжите до завтра. Верну с благодарностью., Наме, передайте, это еда. x Nate, dejte tu to, to je jídlo.*

Jde o vyjadřovací způsob charakteristický pro hovorovou ruštinu. Strukturní asymetričnost mezi ruštinou a češtinou je v této oblasti eliptického vyjadřování nejpatrnější: český řečový systém nevyjadřování obligatorního doplnění v podmínkách monologického textu připouští zpravidla jen když jde o neopakování komplementu explicitně vyjádřeného v bezprostředně předcházejícím kontextu, jinak musí být obligatorní pravovalenčný člen ve formální struktuře výpovědi přítomen alespoň v oslabené podobě zájmenné, např.: *Вы прочли? Успели? x Прочел jste si to? Стиhl jste to?*⁵

Zcela zvláštním normativním pravidlům podléhají projevy neexplicitního vyjadřování v replikách dialogu, kde jak v ruštině, tak v češtině je elipsa obligatorního doplnění gramatická a normativní, a to za současného neexplicitního vyjádření levovalenčného větného členu. Čeština však nepřipouští v odpověďové replice elipsu obligatorního doplnění za současného explicitního vyjádření podmětu, což je možné v hovorové ruštině, např.: *Кто посетил отца в больнице? Мама посетила.* (V tomto případě hrají primární úlohu rozdílné poměry mezi ruštinou a češtinou v aktuálním členění výpovědi.)

Závěrem lze konstatovat, že jednotlivé projevy neexplicitního vyjadřování jsou dosud víceméně pouze popisovány a exemplifikovány a stále nevyřešeným úkolem zůstává stanovení podílu nejrůznějších lingvistických a extralingvistických

⁴ Za upřesnění v oblasti této problematiky děkuji prof. dr. S. Žažovi, CSc.

⁵ Srov. např. *Adamec, P.* : Elipsa zájmenných elementů v současné ruštině. *Ruský jazyk* 32, 1981-1982, 1, s. 9-18.

kých faktorů vedoucích k užívání eliptických vyjádření, frekvence elipsy v té či jiné pozici ve srovnání s plným vyjádřením, zkoumání kombinací elidovaných prvků v rámci jedné výpovědi, výzkum neobsazených valenčních pozic v syntaktických kondenzátech atd. V těchto a mnoha dalších problémových oblastech souvisejících s nastíněnou tematikou vidím možnosti budoucího rozvíjení této aktuální problematiky.